

Інститут історії України Академії наук України

На правах рукопису

ЯКОВЛЕВА Тетяна Геннадіївна

ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП РУІНИ: СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ
СТАНОВИЩЕ ТА ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА УКРАЇНИ

КІНЦЯ 50-х РОКІВ ХХІ ст.

07.00.02 - Історія України

А в т о р е ф е р а т

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ - 1994

00756548 (Z)

AB 29.621

Робота виконана в Канадському інституті Українських досліджень м. Едмонтона.

Науковий керівник - доктор історичних наук, професор
Марголіс Юрій Давидович

Офіційні опоненти - член-кореспондент АН України, доктор
історичних наук Шевченко Федір
Павлович

- кандидат історичних наук, доцент
Степанков Валерій Степанович

Провідна організація - Київський державний педагогічний
університет ім. М. П. Драгоманова

Захист відбудеться "29" квітня 1994 р. в 14⁰⁰ годин на засіданні Спеціалізованої вченої ради ДО 16.31.01 по захисту дисертацій в Інституті історії України АН України за адресою: 252001, Київ - 1, вул. М. Грушевського, 4, Інститут історії України АН України.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту історії України АН України.

Автореферат розісланий "23" березня 1994 р.

Вчений секретар спеціалізованої
вченої ради

Пінчук Д. А.

15-25. 621

Актуальність теми дослідження. Вивчення проблем виникнення і розвитку української козацької держави ХУІ століття, а також причини Руїни є одним з основних задач дослідників історії України.

Руїна, особливо її початковий етап, безпосередньо зв'язана з соціально-політичним становищем і зовнішньою політикою України кінця 50-х років ХУІ ст., оцінкою рішень Переяславської Ради 1654 р., Гадяцького договору з Польщею. Питання про Руїну невіддільне від дискусії про державність України, оцінки козацької держави, особливостей і перспектив її розвитку.

Саме тому всі дослідження, пов'язані з цією темою, вкрай політизовані. Західна, особливо емігрантська україністика завжди приділяла вивченню Руїни особливу увагу. В радянській історіографії наукове дослідження було підмінене абстрактно політизованою схемою, яка витікала з офіційної концепції "возз'єднання України з Росією".

Те, що довгий час ця тема була закритою, як і праці М. Грушевського і його учнів, яких оголосили "буржуазними націоналістами", рівно, як і нові західні дослідження, привело до того, що дослід соціально-політичної ситуації, яка не дозволяла завершити державне будівництво на Україні і привела до початку Руїни - все ще залишається "білою плямою" в українській історії. Між тим, в даний період, який є новим етапом розвитку української держави, вивчення історії державності України набуває особливої актуальності і політичного значення.

Поява останнім часом цілого ряду популярно-публіцистичних праць не заповнює вакуум, що створився. Якщо дискусія про

державність, яка почалася в 90-ті роки, заклала підвалини серйозному дослідженню цієї теми, то питання про Руїну, тобто причину краху Гетьманщини, все ще залишається відкритим. Враховуючи особливу політизованість цього питання, необхідний об'єктивний підхід до його розгляду на основі всебічного, глибокого вивчення джерельної бази.

Недостатнє вивчення початкового періоду Руїни пояснюється тим, що в історіографії ситуація склалася таким чином, що і дореволюційна, і радянська україністика значно в меншій мірі розглядали події після повстання Б.Хмельницького, ніж саме повстання. Період гетьманства Виговського і його наступників був взагалі відокремлений від всієї колишньої історії України, а причини загострення зовнішньополітичної ситуації вбачалися в особі Виговського. Проголошуючи його тавмним прихильником Польщі, історики спрочували факти, які робили неможливим об'єктивне вивчення процесів, що проходили в Україні в цей період. На жаль, багато помилок, штампів, які відірвані від реальних фактів історії, перейшли і в праці радянських авторів. Вони додали до формули "Виговський - зрадник" тезу про посилення феодалного гніту зі сторони козацької старшини. В цей же час в емігрантській літературі з'явилась помітна тенденція озорнити дії гетьманів і козацької старшини, а вину за початок Руїни покласти на політику російського уряду.

В підсумку, питання про соціально-політичну обстановку, характер повстань в кінці 50-х років ХУІ століття все ще за-

лишається відкритим. Не піддавалось науковому аналізу багато сторінок зовнішньої політики Б.Хмельницького в останні роки його життя, в фантастичному вигляді представляється Гадяцький договір, зовсім не з'ясовані причини падіння Виговського, відсутня об'єктивна оцінка Переяславської Ради 1654 року.

Стан наукової розробки проблеми. В історіографії немає спеціальних досліджень початкового періоду Руїни. Точно так і події кінця 50-х років ХУІ століття ніколи раніш комплексно не вивчалися. Є лиш окремі праці, які торкаються заключного періоду гетьманства Б.Хмельницького і гетьманства І.Виговського. Таким чином, розглядалися тільки окремі аспекти проблеми, яких торкається автор дисертації. Прикладом тут служать праці Н.Костомарова¹, який зробив значний внесок в розробку даної проблеми. Із польських істориків рубежу століть заслуговує на увагу ряд праць Д.Кубалі, який торкався періоду Руїни.

Початок ХХ століття став часом розквіту української історичної науки і, зокрема, активного вивчення періоду Хмельниччини і Руїни. В основному представниками цієї яскравої плеяди були вчені, які об'єдналися навколо Наукового Товариства ім. Шевченка. Д.Коренець, Б.Грипченко, В.Герасимчук,

---

¹ Костомаров Н.И. Б.Хмельницкий. Т. I-III. СПб, 1884; Гетьманство Виговського. Собр. соч. Кн. I. Т. II. СПб, 1903. - С. 307-403.

М.Стадник - зосередились на вивченні гетьманства Виговського. Велику увагу приділяв у своїх працях періоду Виговського М.Грушевський.³ В.Дипинський найбільшу увагу приділяв ролі шляхти в повстанні Б.Хмельницького, а також розглядав причини початку Руїни. Ця група істориків зробила рішучий внесок у залучення архівних матеріалів і створення бази для подальших досліджень Руїни. Тенденція до ідеалізації козацької держави не дозволила їм до кінця розкрити соціальні протиріччя, які привели Гетьманщину до загибелі.

На жаль, ідеї Грушевського і його учнів не тільки не були використані їх послідовниками, але виявилися абсолютно відкинутими радянською історіографією. Розгром "буржуазного

---

² Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат. - Львів: ЗНТШ, 1909. - Тт. 87-89; його ж. Виговський і Юрій Хмельницький. - Львів: ЗНТШ, 1904. Тт. 59-60; Грипченко В. Іван Виговський, його життя і доля. - К., 1909; Коренець Д. Зносини і Виговського з Польщею. - Львів: ЗНТШ, 1900. Т. 38; його ж. Повстання Мартина Пушкаря. Збірник на пам'ять М.С.Грушевського. - Львів, 1906. - С. 257-287; Стадник М. Гадяцька унія. - Львів: ЗНТШ, 1910. Кн. УП. - С. 65-85; 1911. Кн. УШ. - С. 5-39.

³ Грушевський М.С. Історія України-Русі. Т. X. Ч. I. - І., 1936; його ж. Виговський і Мазепа // Львівський науковий вісник, 1907. - Т. 46, - С. 417-428; Дипинський В. Історичні студії, монографії Т.Ш. - Відень, 1920 і т.і.

націоналізму" штучно перервав спадковість в українській історичній науці. Однак, не дивлячись на жорстокий цензурний контроль і політичний тиск, в радянський період було досягнуто значних успіхів у вивченні соціально-економічного стану України періоду, який розглядається. Процес покозачення селян був розглянутий в працях В.І.Легкого і В.С.Степанкова.⁴ Значний інтерес становлять також дослідження Ф.П.Шевченка, А.К.Швидько, В.І.Борисенка та ін.⁵

Серед значної і дуже неоднорідної західної історіографії, включаючи і діаспору – до цього часу погано відому на території колишнього СРСР, спеціально проблемами Руїни займа-

---

⁴ Легкий В.И. Крестьянские купы и загоны в освободительной войне украинского народа. – Л., 1956; його ж. Крестьянство Украины в начальный период освободительной войны. – М., 1959; Степанков В.С. Социальная политика гетманской администрации в годы освободительной войны украинского народа и борьба против нее крестьянства и козацкой гольебьы // История СССР, 1979. – № 3. – С. 71–84.

⁵ Шевченко Ф.П. Про народ і класи-стани на Україні під час визвольної війни 1648–1654 рр. // Середні віки на Україні, П. в. – К., 1973. – С. 44–55; Швидько А.К. Борьба городов Украины за осуществление решений Переяславской Рады. – Днепропетровск, 1983 г.; II ж. К вопросу о городских селах Левобережной Украины. – Днепропетровск, 1983; III ж. К вопросу о городских селах Левобережной Украины // Актуальные проблемы аграрной истории Украины. – Днепропетровск, 1980. – С. 167–175; Борисенко В.І. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині ХУІІ ст. – К., 1986.

лись С.Наріжний і П.Феденко, які залучили багато архівних матеріалів.⁶ Цілий комплекс праць був присвячений Гадацькому договору, але вони великою мірою являють собою спроби політизованих інтерпретацій без будь-якого текстологічного аналізу.

Нарешті, можна сказати про появу в останні роки ряду праць на Україні, які піднімають різноманітні аспекти проблем генези козацької держави ХVII століття. Це, перш за все, праці В.А.Смолія, В.С.Степанкова, О.І.Гуржія та ін.⁷ В них розглянутий процес зародження і розвитку української держави, однак, причини Руїни залишились не з'ясованими.

Огляд історіографії свідчить, що в історичній науці не були комплексно вивчені причини початку Руїни, процеси, які проходили в її початковий період. В різноманітних працях

---

⁶ Наріжний С. Гетьманство Івана Виговського. Праці Українського високого педагогічного інституту ім. М.Драгоманова. у Празі. Т. I. - Прага, 1929. - С. 159-187; Феденко Б. З дипломатичної діяльності Данила Грека, "Праці..." Т. I. - С. 441-468; Політичні плани Я.Д.Коменського та Україна. Там само. - Т. II. - С. 388-404.

⁷ Смолій В.А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // Український історичний журнал, 1991. - № 5. - С. 61-72; його ж. Українська козацька держава // Там само. - 1991. - № 4. - С. 5-19; його ж і Гуржій О.І. Становлення української феодальної державності // Там само. - 1990. - № 10. - С. 10-20; Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції історії визвольної війни українського народу. - К., 1992.

розглядалися лиш окремі аспекти теми дисертації. До цього часу початковий період Руїни не був об'єктом спеціального дослідження ні в дореволюційній, ні в радянській, ні в західній, ні в сучасній українській історичній науці. Така спроба зроблена автором реферованої роботи.

Мета і основні завдання дослідження. Дисертаційна робота ставить своєю метою комплексно, на основі узагальнення і критичного переосмислення всіх доступних документальних джерел – архівних і опублікованих, українських, російських і іноземних /польських, шведських, угорських, французьких, італійських, німецьких і турецьких/, в тому числі, які раніше не залучалися дослідниками – виявити основні соціально-політичні процеси, які проходили на Україні 50-х років ХІІІ століття в результаті наслідків Визвольної війни і, які стали причиною початку Руїни.

Загальній меті підкорені наступні завдання:

1. Визначити основні соціально-політичні підсумки Визвольної війни, включаючи зміни, які відбулися в соціальній структурі українського суспільства.

2. Дати характеристику козацькій державі, яка виникла в результаті Визвольної війни, її особливостям і перспективам розвитку.

3. Розкрити причини соціальних хвилювань, які пройшли на Україні в кінці 50-х років ХІІІ століття.

4. Визначити відмінності в політичній орієнтації і прагненнях різноманітних груп козацької старшини.

5. Дати аналіз зовнішньої політики Б.Хмельницького в кінці його життя. Виявити її основні тенденції і підсумки.

6. Проаналізувати зовнішню політику І.Виговського, її співвідношення з політикою його попередників. З'ясувати питання, чи дійсно ця політика була "пропольською".

7. Дати оцінку Гадяцькому договору з точки зору інтересів української козацької держави.

8. Розкрити основні причини падіння Виговського.

9. Проаналізувати причини укладання нового союзу з Москвою і його роль в поглибленні Руїни.

Характеристика джерельної бази. До дослідження залучене широке коло джерел – українських, російських та іноземних. В цьому автор вбачає єдину можливість відновити реальну історичну картину, вільну від політизованих схем і штампів. Перш за все, автор використав практично всі опубліковані джерела, більша частина яких раніше не залучалась до вивчення Руїни.

З цих метов використовувались колекції бібліотек Росії – Санкт-Петербургу і Москви, України – Києва і Львова, Польщі – Варшави і Кракова, а також західні видання, маловідомі на території колишнього СРСР і, які зберігаються в бібліотеці Канади // КІУСа, Альберського університету та ін./, а також в бібліотеці Гарвардського університету /США/.

Значна кількість документів була опублікована ще до революції в таких виданнях як "Акты Московского Государства", Т. II, СПб, 1894; "Акты, относящиеся к истории Западной России", Т. V, СПб, 1853; "Акты, относящиеся к истории Южной и Запад-

ной России", Т. IV-XV, СПб, 1863-1892, "Симбирский Сборник", Т. I. - М., 1844; "Акты, изданные Виленской Археографической Комиссией для разбора древних актов", Т. XXXIV, Вильно, 1909; "Акты исторические, собранные и изданные Археографической комиссией", Т. IV, СПб, 1842; "Документы эпохи Хмельницкого", СПб, 1911; "Памятники дипломатических сношений с державами иностранными", Т. 3, 1854; "Документы Б.Хмельницкого", К., 1961; "Воссоединение Украины с Россией", Т. I-III, М., 1953; "Гісторыя Беларусі у документах і матэрыялах", Т. I, Минск, 1936. Ці видання вміщують царські грамоти, накази воеводам, які йдуть на Україну, відписки і статейні списки воевод, документи про українські посольства в Москві, листи української старшини, гетьманів, фрагменти їх переписки з іноземними сударями і донесення розвідників.

Останнім часом ряд документів Б.Хмельницького був опублікований Д.Мициком, а на Заході - Ф.Сисінієм і Ф.Перналом.

Відомості про соціальні процеси на Україні вміщуються в Луцьких і Київських гродських книгах, які опубліковані в "Архиве Юго-Западной России", ч. III, т. IV, К., 1914. Важливим джерелом з історії соціальної політики України є Генеральні слідства про маєтності полків Лівобережжя. Слідства використовували надані грамоти, а також зізнання старожилів. Вони проводились у 20-і роки XVII століття, але дають інформацію про стан сіл і містечок за часів польського володіння. Документи по соціально-політичній історії ц. зликувались також

в "Актах по истории землевладения в Малороссии", ЧЮОНД, кн. IV, від Ш, К., 1890, С. 83-135 і в "Актах по истории монастырского землевладения в Малороссии", ЧЮОНД, кн. V, від Ш., К., 1890, С. 49-92.

В дисертації використана також значна кількість архівних документів російського і українського походження, велика частина з яких була вперше введена автором в науковий обіг. Найбільший інтерес представляють документи, які зберігаються в ЦДАДА. Це матеріали Розрядного приказу – Белгородського, Московського і Севського столів, з Сибірського і Малоросійського Приказів, а також Посольського Приказу – фонди Зносин Росії з Польщею, Кримські і Малоросійські справи. Окремі документи періоду Виговського, які зберігаються більшою частиною в копіях, є в зібраннях Києва. Це ЦНБ – фонд УШ. 224, 97 Колекція грамот університету св. Володимира, фонди ХХIV. 2429 і X. 7653, а також фонд 221 "Нова серія із зібрання ЦДА".

Раніше зовсім не задучались для вивчення гетьманства Виговського архівні матеріали Санкт-Петербургу. Це, перш за все, відділ Рукописів ДІБ ім. Салтикова-Щедріна і Архів Санкт-Петербурзького відділення інституту історії /СПбОИИ/. В них вміщуються ряд цікавих документів, які висвітлюють соціальні і політичні аспекти періоду, який розглядається.

Значна кількість польських документів була опублікована в "Памятниках Киевской Комиссии" вид. I., К., 1845-1859, вид. 2. К., 1897-1898. Польські документи публікувались також в

"Джерелах до історії України-Русі", т. XII, Львів, 1911 і в "Археографічному збірнику документів, які відносяться до історії Північно-Західної Росії", т. УІ, Вільно, 1870. Це, в основному, листи магнатів, їх переписка з українською старшиною, а також зносини короля з главами іноземних держав. Яскравим свідченням настроїв української старшини є щоденник Криштофа Перетятковича, людини, яка безпосередньо брала участь в укладанні Гадяцького договору. Незаслужено забутим джерелом є щоденник П.К. Бростовського, одного із членів польської місії на переговорах у Вільно в 1656 році.

Великий комплекс документів, які відносяться до переддня Руїни, зберігається в архівах Польщі. Частково вони публікувались Дипинським, Грушевським і Герасимчуком. Більшість документів було опубліковано Л.Кубалем в додатках до його робіт / *Szkice historyczne*, ser. Ці, V 1910-1922/. Є публікація політичних збірників часів Яна Казимира // (*Pisma polityczne z czasow panowania Jana Kazimierza Wazy*, Wroclaw-Warszawa-Krakow-Gdansk-Lodz 1889)

Окремі документи були вилучені із польських архівів і опубліковані Ю.Мищком. В дисертації використано ряд документів з Головного Архіву Давніх Актів у Варшаві - з відділу Метрики Коронної: фонди Книги Посольств і Книги Лестрацій, відділ Козацький Коронного архіву, Архів Радзивиллов, а також фонд мікрофільмів із Шведського архіву - Козацький. Крім того, залучені документи з фондів 1657, 381, 402, 2105 Музея імені Чарторийських в Кракові, із збірника Піноциї 363 і 375 ПАН Кракова, із збірника Русецьких 31 і 41 Воеводського Держав-

ного Архіву Кракова, фонд 408 Державного архіву міста Лодзі, фонди 270 і 2254 /Книги Я.Михайловського/, ПАН хроніка Голінського /189, Оссолинеум, Вроцлав/.

Окремі польські документи, абсолютно не прийняті до уваги істориками, які зберігаються в ПІБ /фонд Дубровського/ і в архіві СПСОІІ /юлекція польських рукописних книг/. Значний інтерес предст зляють Теки Нарушевича в ЦНБ Києва.

Згадуючи про інші іноземні джерела, не слід обминути і шведські матеріали. Це, перш за все, донесення шведського посла Дількрона, які опубліковані в Актах Шведського Державного Архіву /Архів ІЗР, ч. III, т. IV, К., 1908/, угорські публікації Monumenta Hungariae, sz. 43, Diplomatoria, т. XXIII, Budapest, 1874; Transsylvania et bellum boreo-orientale, Budapest, 1890.

Цікаві шведські щоденники: Hildebrandt C. J., Drei fache schwedische gesandtschaftsreise nach siebenburgen der Ukraine und Constanti-nopol, Leiden, 1937; Trik Dahlberghs Daybok for forsto gangen fullstandigh after de upsala och stackhola, 1912 і листи австрійського дипломата Лізоля (Archiv fur osterreichische Geschichte, т. 70, Wien 1877). Ряд документів періоду, який нас цікавить, є в публікації "Історичні зв'язки народів СРСР і Румунії", Л. П. М., 1968, а також румунський збірник Documente private la istoria Romaniei culese din arhivele polone, Bucuresti, 1983.

Цінним джерелом, яке майже не використовувалося історіографією, є донесення папського нунція у Варшаві - Відоні - Litterae Nuntiorum Apostolicorum Ucrainae illustranter ser III, т. VII-1, Romae, 1963. Не менш цікаві листи П"єра де

Ноєра – секретаря польської королеви. *Lettres de Pierre des Noyers, Berlin, 1859.* Своєрідним джерелом, яке раніше не залучалось до вивчення історії України напередодні Руїни, є книга Подорожей Е.Челебі /в. 1, М., 1961/.

Наукова новизна дисертації полягає в тому що автор вперше ставить та намагається комплексно вирішити невивчене до цього часу питання про причини, які призвели до початку Руїни козацької держави середини ХУІ сторіччя. Всебічно вивчаючи внутрішню соціально-політичну ситуацію та зовнішній стан української держави наприкінці 50-х років ХУІ століття, автор робить аналіз глибоких змін, які відбулися в Україні внаслідок Визвольної війни. Вперше робиться спроба показати глибину протиріч соціальних процесів, які відбувалися в Україні внаслідок незавершеності державного будівництва. Відкидаючи тезу про антифеодальний характер повстань за гетьманства Б.Хмельницького та І.Виговського, автор аналізує їх дійсно соціальні причини, пов'язуючи їх з військовою особливістю козацької держави.

Вперше за багато років розглядається політична орієнтація старшини, відкидається штамп "пропольської" політики Виговського та "прихильності до царя" прибічників М.Пушкаря.

По-новому інтерпретується зовнішня політика Б.Хмельницького. В дисертації не тільки визнається повна незалежність від Москви, з якою здійснювалась українська дипломатія, але й вперше в історіографії робиться висновок про крах політики Хмельницького, який став тяжким ударом для України.

Всупереч встановленій історіографічній тенденції, автор намагається показати спадковість зовнішньої політики Б.Хмельницького та І.Виговського.

Вперше в історіографії в дисертації розглядаються 12 різноманітних списків Гадяцького договору і подається висновок про корінну різницю договору, підписаного під Гадячем, та договору, затвердженому сеймом.

Автор вперше на основі широкої джерельної бази відтворює реконструкцію подій, які призвели до падіння І.Виговського та відкидає поширену тезу про "народне повстання", що скинуло гетьмана.

Складені автором таблиці дають наочну уяву про важливіші соціально-політичні висновки автора, а також детально відображають еволюцію Гадяцького договору.

Значна частина використаних в дисертації джерел і архівних, і таких, що видавались, в першу чергу – іноземних, вводяться автором в науковий обіг вперше.

Практична значимість дисертації полягає в тому, що вона може бути використана в наукових цілях при створенні досліджень та узагальнюючих праць з історії України, визвольної війни, Руїни та Гетьманщини, а також з історії та теорії української державності; при підготовці та читанні нормативних і спеціальних курсів з історії України періоду феодалізму.

На захист виносяться такі положення:

І. Головна причина Руїни – в незавершеності державного

будівництва, яке було обумовлене наступними факторами:

а/ відсутність досвіду державного будівництва та політичної діяльності у козацької старшини;

б/ незавершеність соціальної структури суспільства породила велику кількість "показаних", які стали вибухівкою для громадських заворушень;

в/ запекла боротьба за владу між угрупованнями старшин;

г/ зовнішня загроза цілісності української держави та втручання іноземних країн у внутрішні процеси в Україні.

2. Найвність глибоких протиріч між військовим характером нової держави, що базувалась на ідеалах козацької вольності, та жорстокою структурою Гетьманщини, яка являла собою елітарну республіку.

3. Зовнішня політика гетьманів періоду переддня та початку Руїни була націлена спочатку на пошуки підтримки проти зовнішніх ворогів, а потім - для підтримки власної влади в Україні.

4. Смерть Б.Хмельницького співпала з крахом його зовнішньої політики. Наслідки Богдана опинились в надзвичайно важкій політичній ситуації, що посилювалась початком внутрішніх заворушень.

5. І.Виговський намагався провести в життя стару політику Б.Хмельницького, але зростання хвилі повстань та ухильна позиція Москви примусили його піти на союз з Польщею.

6. Сейм прийняв урізаний варіант Гадяцького договору, який не задовольнив нікого в Україні й призвів до краху Виговського.

7. Падіння І.Виговського та обрання Д.Хмельницького відбулося не внаслідок "народного повстання", а з-за зміни політичної орієнтації старшини, яка була розчарована Гадяцьким договором.

8. Договір, укладений на Переяславській Раді 1659 року, став значним кроком назад порівняно з "Березнежними статтями". Він зробив неможливим завершення державного будівництва в Україні і припинення зростання Руїни.

Апробація результатів дослідження. Основні наукові положення і висновки даної дисертації були викладені в доповідях та відповідних публікаціях автора на міжнародних, всесоюзних та республіканських конференціях "Богдан Хмельницький: людина і епоха" /Дніпропетровськ, 1991/, "Николай Иванович Костомаров и его творческое наследие" /Воронеж, 1992/. Ряд положень дисертації був обговорений на конференціях історичного факультету СПбДУ, а також на студентських конференціях в Дніпропетровську та Новосибірську /1988,1989/.

Висновки та концептуальні розробки дослідження були також викладені автором в лекціях та семінарах в Канадському Інституті Українських Досліджень /КІУС, м. Едмонтон/ та Гарвардському Українському Дослідницькому Інституті.

Структура дисертації обумовлена необхідністю розкрити основні цілі та завдання дослідження. Дисертація складається із вступу, восьми глав, заключення, списку використаних джерел та літератури. В додатку є XXV таблиць, які аналізують дані соціально-політичного стану України, а також розкри-

вають різноманітні аспекти Гадяцького договору та Переяславської Ради 1654 року.

У введенні обґрунтовується вибір теми дисертації, розкривається її актуальність, ступінь вивченості, окреслюються цілі та завдання дослідження, його наукова новизна та практичне значення.

Глава I. Історіографія та джерела. В цій главі дається всебічний аналіз історіографії, що присвячена обраній темі. В тому числі розглядаються маловідомі праці представників діаспори та емігрантської школи. Крім того, дається докладна характеристика джерельної бази дисертації.

Глава II. Соціально-політичний стан козацької держави та структура українського суспільства в 50-ті роки XVII ст. В

цій главі подається аналіз соціально-політичних підсумків Визвольної війни та особливостей козацької держави. Крім того, розглядаються зміни, що відбулися в соціальній структурі суспільства.

Робиться висновок, що головним підсумком Хмельниччини стало створення козацької держави Гетьманщини. Гетьманщину автор вважає старшинсько-козацькою республікою, де старшина і козацтво складали елітарну верхівку, що користувалася всіма привілеями республіканського правління. Хмельниччина глибоко змінила соціальну структуру українського суспільства. До мінімуму скоротилася кількість шляхти. Так само зменшилась і кількість кріпаків. Тепер в соціальній структурі України переважали особисто вільні селяни та "козаки", які здобули це зван-

ня в ході повстання, причому, кількість цих двох груп постійно коливалася. Створювалася нова правляча група, що складалася з козацької старшини української шляхти. Вся соціальна структура стала більш гнучкою, можливі були переходи з однієї групи в іншу.

Автор особливо підкреслює, що із-за процесів "покозачення" кількість козаків досягла небачених розмірів. Такий стан справ пояснювався, перш за все, особливістю виникнення Гетьманщини. Це була військова держава, при формуванні якої сотенно-полкова система козацького війська була механічно перенесена на адміністративно-територіальну, всі політичні інститути влади вирости з аналогічних військових, а вищі та середні козацькі чини створили відповідно верхівку та привілейовану частину соціальної структури суспільства.

Постійна військова загроза, військовий характер нової держави, відсутність досвіду державного будівництва, тиск з боку "покозачених", боротьба за владу старшини - зробили неможливим завершення процесу формування нової держави, а також - розв'язання важливіших соціальних протиріч, які обумовлювалися також незавершеністю державного будівництва.

Глава III. Козацькі повстання в Україні у другій половині ХУІІ сторіччя. В главі розглядаються причини хвилювань наприкінці гетьманства Б.Хмельницького і за гетьманства І.Виговського, їх характер та роль в поглибленні Руїни в Україні. Цій меті підпорядкований всебічний аналіз "покозачення" як одного з найбільш значущих соціальних процесів, що відбува-

лися в Україні внаслідок Визвольної війни. Саме в появі великої кількості "покозачених" автор вбачає причину повстань. В перші "вільні" роки існування воєнізованої козацької держави, яка мала потребу в величезному війську, такий стан справ ще задовольняв старшину, але в мирний період виникла необхідність закріплення влади та стабілізації соціального життя суспільства. Некерована ірба "покозачених" стає, з одного боку гальмом на шляху завершення державного будівництва в Україні, а з іншого - тим порохом, яким були готові скористатися угруповання старшини, що боролися за владу. Для нормального функціонування української держави елітарний прошарок козацтва повинен був бути обмеженим в своїй кількості. Але добровільно перейти в інші соціальні групи "покозачені" не бажали. В цьому автор і вбачає причину повстань. На основі документальних даних доводиться, що повстання Пушкаря та Барабаша були лише вищим етапом у великій хвилі незадоволень, що почалася ще за життя Б.Хмельницького.

В главі піднімається також питання про позицію, яку займав царський уряд по відношенню до повсталих. Автор робить висновок, що соціальна нестабільність, яку викликала наївність тисяч "покозачених", що були опором опозиційної відносно гетьмана старшини, дуже влаштовувала Москву. Не бажачи доводити ситуацію в Україні до соціального вибуху, царський уряд, тим не менш, вів подвійну гру, не допускав зміцнення гетьманської влади, що безумовно відбулось би в разі стабілізації внутрішнього життя та завершення процесу державного

будівництва.

Глава IV. Козацька старшина перед Руїною. Угрупування та особистості. В цій главі подається аналіз настроїв та намагань різних угруповань старшини та окремих її представників в початковий період Руїни. Робиться висновок про корінні зміни складу старшини після завершення Визвольної війни. Докладно розглядаються політичні погляди І.Виговського, І.Богуна, Ф.Джеджалія, Т.Носача. Наводиться цілий ряд нових фактів про діяльність пропольського угруповання, очолюваного П.Тетерею та І.Грушею. В новому світлі представлена діяльність угруповання політичних авантюристів, яке очолювали І.Барабаш та І.Стринжа. По-новому оцінюється роль М.Пушкаря. На основі аналізу документальних даних заперечується прийнята в історіографії теза щодо "промосковської" орієнтації цієї частини старшини.

Основний висновок – що наприкінці життя Б.Хмельницького та за гетьмана І.Виговського розгорілась запекла боротьба за владу між представниками різних угруповань старшини. Використовуючи всі доступні засоби, вони намагались отримати гетьманську булаву. Старшина використовувала протекцію іноземних держав, а також незадоволення широких мас. Небажання поступитися своїми вигодами заради блага України, заради збереження козацької держави, непримиренність позицій різноманітних угруповань та окремих осіб – це більше ускладнювало внутрішньополітичну ситуацію, провокували виступи "показачених", створювали хаос та плутанину, робили неможливим хоча б короточасну стабілізацію, яка була необхідною для завер-

шення процесу державного будівництва. Атмосфера громадянських воєн послаблювала гетьманську адміністрацію та робила козацьку державу безпомічною перед зовнішньою загрозою.

Глава У. Зовнішня політика України в останні роки життя Б.Хмельницького. В цій главі поданий аналіз зовнішньої політики Б.Хмельницького в 1655–1657 роках. Розглядаються його взаємовідносини з Москвою, спроби створення союзу зі Швецією, спільні дії з Трансильванією, взаємовідносини з Туреччиною та Кримом, а також стосунки з Польщею.

Головний висновок – що зовнішня політика гетьманів наприкінці ХУП сторіччя вступила в абсолютно нову фазу. До цього дипломатичні зусилля Б.Хмельницького та його прибічників були в основному спрямовані на пошуки військових союзників. Після об'єднання з Росією військова загроза відійшла на другий план. Хмельницький вперше розгортає власну зовнішню політику козацької держави. Починається складна гра, мета якої – збільшення території та зміцнення стану української держави. З надзвичайною силою тут виявляється відсутність досвіду козацьких дипломатів, що стикнулися з досвідченими європейськими політиками.

Хмельницький у своїй політиці діяв як глава незалежної держави, що не могло не викликати стурбованості з боку Москви. З іншого боку, гетьман явно недооцінив внутрішні труднощі України, а своїми дипломатичними помилками ще більше підставив її під удар. Восени 1655 р., гетьман, незадоволений політикою Москви, іде на союз зі Швецією, але вона в критичний момент відмовляється від України, татари спустошують Украї-

ну і примушують піти на не вигідний мир з Польщею, в результаті цього відносини з Росією невпинно погіршуються. Але остаточний крах зовнішньої політики Хмельницького відбувається влітку 1657 року. Всупереч волі Москви він здійснює похід проти Польщі з угорцями та шведами. Шведи отримали поразку, угорці зрадили, у власному війську розпочався бунт. Москва сповнена обурення й Хмельницький в умовах нових татарських набігів примушений йти на те, чого бажав менш за все - на переговори з Польщею.

Таким чином, смерть Хмельницького співпала з крахом його зовнішньої політики. Він залишив своїм нащадкам надзвичайно складну зовнішньополітичну ситуацію. Зовнішня небезпека реально загрожувала цілісності козацької держави, а в умовах зростання внутрішніх хвилювань, гетьманам була потрібна підтримка ззовні. Проводити абсолютно незалежну зовнішню політику більше можливості не було.

Глава VI. Зовнішня політика України за гетьманства

I. Виговського /до Гадяцького договору/. В цій главі подано докладний аналіз політики Виговського та причин, що призвели до союзу з Польщею. На основі листування магнатів та гетьмана заперечується поширена теза, що Виговський з самого початку проводив пропольську політику. Навпаки, факти свідчать, що він намагався проводити стару політику Хмельницького, але ситуація, що змінилась, не дозволяла зробити це. Зростання внутрішньої Руїни, необхідність зовнішньої підтримки для збереження гетьманської адміністрації в її боротьбі з повсталими та бездіяльність Москви, яка не підтримала в рішучий мо-

мент Виговського із-за незадоволення його свавільною політикою – призвели до появи козацько-польського союзу, зародки якого можна було побачити ще при Б.Хмельницькому.

Глава VII. Гадяцький договір. У цій главі аналізуються дванадцять списків договору, а також проводиться порівняльний аналіз цієї угоди з іншими відомими договорами – Зборовським та "Березневими статтями". Головний висновок – є корінні відмінності між договором, що підписаний під Гадячем та договором, який затверджений сеймом. Реакційна більшість польської шляхти, а також тиск Ватікану – призвели до виключення таких прогресивних положень договору як створення Князівства Руського, ліквідація унії, вільний вибір гетьмана, реєстр в 60 тисяч, збереження союзу з Москвою та відмова брати участь у війні разом з нею, призначення тільки православних на сенаторські посади в Князівстві Руському. Цей прогресивний варіант договору був відхилений польським сеймом, але той текст, що був затверджений, значно поступався положеннями не тільки "Березневим статтям", але навіть Зборовському договору. В такій редакції Гадяцький договір не міг задовольнити нікого на Україні, а тому був нежиттєздатним.

Глава VIII. Падіння Виговського та Переяславська Рада 1659 року. В цій главі аналізуються причини, які призвели до падіння Івана Виговського. На основі документальних даних заперечується розповсюджена теза про "народне повстання" і доводиться, що насправді відбулася лише зміна політичної

орієнтації старшини, яка була розчарована Гадяцьким договором. Найстрашнішим для Виговського був відхід від нього Правобережної старшини, яка була його опором. Внаслідок старшинського перевороту, який був організований лідерами Правобережжя, Виговського скидають і обирають гетьманом Ю.Хмельницького.

Осінь 1659 року стала реальною можливістю для примирення. Але політика Москви відкинула ці надії. Договір, укладений на Переяславській Раді 1659 року, став значним кроком назад порівняно з "Березневими статтями". Відповідно до цього договору відбувалося обмеження влади козацької адміністрації, що робило неможливим завершення державного будівництва на Україні. Всі соціальні протиріччя, що були породжені Визвольною війною, "зависали" в повітрі. Гетьманська адміністрація в умовах внутрішніх заворушень не могла подолати їх своїми силами, а втручання царського уряду – вело до нових соціальних потрясінь.

Заключення. В заключенні підбивається підсумки дослідження. Підкреслюється основна теза – причина початку Руїни – незавершеність державного будівництва – і вона розкривається на основі висновків, які зроблені в главах дисертації.

Основні положення дисертації висвітлені в таких публікаціях автора:

І. Загибель Івана Богуна // Український історичний журнал, 1991. – № 5. – С. 138-142.

2. Іван Богун-Федорович //Київська Старовина, 1992. - № 5. - С. 43-53.

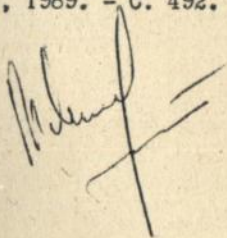
3. Россия и Украина в конце 50-х гг. ХУП века // Материалы ХХУП Всесоюзной научной студенческой конференции: "Студент и научно-технический прогресс", история. - Новосибирск, 1989. - С. 14-47.

4. Гетманство Выговского в концепции Н.И.Костомарова // Николай Костомаров и его творческое наследие. - Сб. тезисов и докладов науч. конф. - Воронеж, 1992. - С. 33-35.

5. К биографии И.Богуна, "Новгород-Северскому 1000 лет"/ Тезисы докл. обл. науч.-практ. конф. - Чернигов - Новгород-Северский, 1989. - 63-65.

6. Останні роки життя Б.Хмельницького - кінець його діяльності чи початок Руїни? Зб. наук. конф. "Богдан Хмельницький: людина і епоха". - Дніпропетровськ, 1991.

7. Памятники и памятные места на Украине, связанные с И.Богуном. "ІУ республіканська наук. конф. з істор. краєзнавства". - К., 1989. - С. 492.

Підписано до друку 17.02.94 Формат 60x84 1/16

Ум. друк. арк. 0,9. Обл. вид. арк. 1,0.

Тираж 100. Зам. 410 1994 р. Безплатний

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України АН України
Київ-1, Грушевського, 4

AB 29.621